लघुत्वम्। कफवातत्वग्दोषनाशित्वम्। पित्तकारित्वम्। दीपनत्वम्। मेध्यत्वम्। मतिप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तीक्ष्णत्वम्। क्षारत्वम्। कषायत्वम्। मूलगुल्मोदरानाहकण्डूचिसुखरोगकिलासवातामवस्तिरुक्कुष्ठकासश्वासशोषकामलापाण्डुतिसारमूत्ररोधत्वमिश्रीतश्रीहवर्चोग्रहनाशित्वम्। पूरणात् कर्णशूलनाशित्वम्। सर्व्वमूत्रेषु गुणाधिकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

("तीक्ष्णक्षारं कषायं)
मेध्यं लघ्वाशुशुक्राग्न्यस्रिग्धञ्च।
तन्नाङ्गल्यं रक्तपित्तप्रमेहि
भूशूरकण्डाहदुरोगहञ्च॥
कण्डूकिलासगदशूलसुखाक्षिरोगान्
गुल्मातिसार-मरुदामय-मूत्ररोधान्।
कार्श्यं सकुष्ठजठरक्रिमिरोगजालं
गोमूत्रमेकमपि पीतमहो निहन्ति॥")

इति प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये हारीतेनोक्तम्॥
"गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्नवातलम्।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित्॥
मूलगुल्मोदरानाह विरेकास्थापनादिषु।
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत्॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥ गां वर्षतीर्थवर्षी कल्पयित्वा एतस्या मूत्रं नर्म्मदानदीतीरे परिकल्पयन्ति दृढाः। यदुक्तम्।
"गोमयं यमुना चार्द्धात् गोमूत्रं नर्म्मदा शुभा।
गङ्गा क्षीरन्तु यावी वै किं पवित्रमतः परम्॥")

गोमूत्रिका, स्त्री, (गोमूत्रवत् वक्रसरलाकृतिरस्या अस्तीति। गोमूत्र+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन् टाप् च।) लतविशेषः। तामडु इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। रक्तदण्डा२ चित्रका३ लताभूमिका४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। दृष्यत्वम्। गोदुग्धदायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (गोमूत्रस्येव उच्चावचा गतिरस्या अस्तीति ठन्।) चित्रकाण्डविशेषः। यथा,—
"गतिवच्चावचा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करक्षिणवेदिनः॥"
तस्या भेदाः। पादगोमूत्रिका। अर्द्धगोमूत्रिका। शोफगोमूत्रिका। विपरीतगोमूत्रिका। इति वरवतीकण्ठाभरणम्॥ (उदाहरणं यथा, किरातार्जुनीये। १५। १२।
"नाहरोयं नवाभोगो धरवंस्थो हि राजसः।
नाहसीयं नवाभोगो धरविस्थो हि राजसः॥"
"वर्णानामेकरूपत्वं यत्रैकान्तरमर्द्धयोः
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः॥
इति मुग्धबोधात्।
गोमूत्रगौडयोर्मध्ये अर्द्धार्द्धं क्रमेण विलिखेत्कान्तरविनियमेन वाचने श्लोकाभ्यन्तरिकुद्गारः॥"
इति तद्टीकायां मल्लिनाथः॥)

गोमेदः, पुं, (गौर्भूमिमेव मेदयति क्लेदयतीति। मिद+घञ्। यद्वा गौ मेदः।) गोमेदकमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (स तु नवरत्नान्तर्गतरत्न-विशेषः। यथा,—
"रत्नं गारुत्मतं पुष्यं रागो माणिक्यमेव च।
इन्द्रनीलञ्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ अस्य परीक्षागुणादिकञ्च गोमेदकशब्दे द्रष्टव्यम्॥ कल्लोलः। इति हारावली। २६१॥ द्वीपविशेषः। तन्नामनिरुक्तिर्यथा,—
"गोमेदे गोपतिर्नाम राजाभूद्गोसवोद्यतः।
याज्योऽभूद्ऋक्षकक्षानामौतथ्यानां मनोः कुले॥
स तेषु हरियज्ञाय प्रवृत्तेषु भृगून् गुरून्।
वव्रे तं गौतमः कोपादशपत् सोऽगमत् क्षयम्॥
यज्ञवाटेऽस्य ता गावो दग्धाः कोपाग्निना मुनेः।
तद्भस्मना मही छन्ना गोमेदः स ततोऽभवत्॥"
इति चित्रामणिधृतवचनानि॥
अस्य द्वीपस्य वर्षाचलभेदः। यथा, विष्णुपुराणे। २। ४। ६—७।
"मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः।
सप्तैव तेषां नामानि प्रवक्ष्ये सुनिबोधताम्॥
गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा।
सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजश्चैव सप्तमः॥")

गोमेदकं, क्ली, (गोमेद+स्वार्थे कन्।) पीतमणिः। काकोलम्। पत्रकम् इति मेदिनी। के। १८६॥

गोमेदकः, पुं, (गोमेद+स्वार्थे कन्।) खनामख्यातमणिः। तत्पर्य्यायः। गोमेदः २ राहुरत्नम् ३ तमोमणिः ४ स्वर्भानवः ५ पिङ्गस्फटिकः ६। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। वातकोपविकारनाशित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। धारणे पापनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य परीक्षा यथा,—
"हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिसम्भवः।
स्वच्छकान्तिर्गुरुः स्निग्धो वर्त्ताढ्यो दीप्तिमानपि॥
बलवान् पिङ्गरो धन्यो गोमेद इति कीर्त्तितः।
चतुर्द्धा जातिभेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाश्यते॥
ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्रियो रक्त उच्यते।
आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रास्तु नील उच्यते॥
छाया चतुर्विधा श्वेता रक्ता पीताऽसिता तथा॥
गुरुप्रभाढ्यः सितवर्णरूपः
स्निग्धो बहुर्व्वातिमहापुराणः
स्वच्छस्तु गोमेदमणिर्धृतोऽयं
करोति लक्ष्मीं धनधान्यवृद्धिम्॥
लघुर्विरूपोऽतिखरोऽल्पमानः
स्नेहोपलिप्तो मलिनः खरोऽपि।
करोति गोमेदमणिर्विनाशं
सम्पत्तिभोगाबलबीर्य्यराशेः॥
ये दोषा हीरके ज्ञेयास्ते गोमेदमणावपि।
परीक्ष्य वर्जितः कार्य्यो ज्ञाने वा रत्नकोविदैः॥
स्फटिकेनैव कुर्व्वन्ति गोमेदप्रतिरूपिकम्॥
गुरुत्वं गोमेदमणिषु मूल्यं
हरत्यतो देगुणमाहुरेके।
अन्ये तथा विद्रुमतुल्यमूल्यं
तथापरे चामरतुल्यमाहुः॥
चतुर्व्विधानामेषान्तु धारणं परिसम्मतम्॥"
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः॥
(कतक-गोमेदक-विषपन्थि-शैवालमूल-वस्त्राणि सुक्तामणिश्चेति।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये॥)

गोमेदसन्निभः, पुं, (गोमेदस्य सन्निभस्तुल्यः।) दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोमेधः, पुं, (मेधहिंसायाम्+भावे घञ्। गवां मेधो हिंसा यत्र।) यज्ञविशेषः। तत्र स्त्रीगोपशुः मन्त्रेषु स्त्रीलिङ्गपाठात्। तस्य लक्षणं यज्ञशब्दलक्षणवशुलक्षणभक्ष्यशब्दलक्षणकालक्षिप्तकर्त्तव्यादिदोषराहित्यम्। तस्य प्रयोगः सर्व्वोऽपि छागपशुवत्। यजमानस्य स्वर्गः फलं गोत्र गोलोकप्राप्तिः। तस्य च कलौ निषेधो यथा,—
"अश्वालम्भो गवालम्भः सन्न्यासः पलपैतृकम्।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्ज्जयेत्॥"
इत्यापस्तम्बादिकल्पसूत्रपुराणम्॥

गोरक्षः, पुं, (गां रक्षतीति। रक्ष+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) ऋषभनामौषधम्। इति हेमचन्द्रः॥ नागरङ्गः। गोरक्षके त्रि। इति मेदिनी। के। ३६॥ (यथा, मनुः। ८। १०२। (गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान्॥" स्वनामख्यातो योगिविशेषः। अयं हठविद्यया प्राप्तैश्वर्य्यः सिद्धपुरुषः। यथा हठयोगप्रदीपिकायाम्। १। ५।
"श्री-आदिनाथमत्स्येन्द्रशाबरानन्दभैरवाः।
चौरङ्गीमीनगोरक्षविरूपाक्षविलेशयाः॥"
एतद्गदिद्योगप्रकरणानि गोरक्षसंहितायां वर्णनं। तत्र आसनप्राणसंरोधप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः षट् योगाङ्गानि उक्तान्येवेति॥ शिवोपासकानां 'कच्च षट्' इत्याख्ययोगिनां गुरुर्गोरक्षनाथ एव धर्म्मप्रयोजकः। अमी शैवयोगिनः एनं शिवावतारं गुरुं मन्यमानास्तत्प्रवर्त्तितहठयोगमभ्यस्यन्ति। गोरक्षनाथो आदिनाथस्य पौत्रो मत्स्येन्द्रनाथस्य पुत्र आसीदिति तद्दीपीयेर्नाथायां भण्यते॥)

गोरक्षकर्कटी, स्त्री, (गोरक्षा गोरक्षाकर्त्री कर्कटी।) चिर्भिटा। इति भावप्रकाशः॥

गोरक्षजम्बूः, स्त्री, (गोरक्षा जम्बूः।) गोधूमः। गोरक्षतण्डुला। इति विश्वः॥ चोरपुष्पफलः। इति जटाधरः॥

गोरक्षतण्डुला, स्त्री, (गोरक्षा तण्डुला।) क्षुद्रलताविशेषः। गोरक्षचाउलिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गाङ्गेरुकी २ नागबला ३ भसा४ कण्डगवेषुका ५ खरवल्लरिका ६ विश्वदेवा ७। इति रत्नमाला॥

गोरक्षतुम्बी, स्त्री, (गां वर्षं रक्षत्यस्तिति अप्। गोरक्षः कुम्भः। तद्वत् कुम्भाकारा तुम्बी। गोरक्षेति नामिका तुम्बी वा।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरक्षदुग्धा, स्त्री, (गोरक्षं गोपालकं दुग्धं रक्षो यस्याः।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः।